

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ
ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Andrzej Nowak

Skąd się wzięło „imperium zła”?

Doświadczenia Europy Wschodniej

Анджей Новак

ЯК ПОСТАВАЛА «ІМПЕРІЯ ЗЛА»?

ДОСВІД
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ
ЄВРОПИ

Переклад з польської: Микола Яковина

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2021

УДК 94:321.64(4-11-191.2)»19/20»
Н723

Переклад з польської: *Микола Яковина*

Н723 **Новак Анджей.**

Як поставала «імперія зла»? Досвід Центрально-Східної Європи.

Пер. з пол. Миколи Яковини. — Київ: Дух і Літера, 2021. — 352 с.
(Серія «Історична бібліотека Польського Інституту»).

ISBN 978-966-378-924-8

Перша україномовна книжка польського історика, професора Анджея Новака містить розмаїті історично-есеїстичні тексти, в яких обговорюється широке коло питань історії Центральної і Східної Європи: постання й самопрезентації Російської імперії та Радянського Союзу, витоки й еволюція польського «прометеїзму», парадокси й протиріччя розвитку американської славістики, а також місце й місія професійного історика в сучасних суспільних дебатах.

**Видання книжки здійснено за підтримки Польського Інституту у Києві,
Інституту Книги в рамках Програми перекладів ©POLAND**

В оформленні обкладинки використаний фрагмент ілюстрації Сандро Боттічеллі до «Божественної комедії» Данте Аліґ'єрі, 1480–1490 («Пекло», XVIII).
Зображення © bpk / Kupferstichkabinett, SMB / Philipp Allard

УДК 94:321.64(4-11-191.2)»19/20»

Andrzej Nowak. Generała Bibikowa walka z „nierozsądną narodowością polską”, W obliczu końca: imperialna pamięć i wyobrażenia Michała Mienszykowa, Inteligencje w strukturze imperium (asymilacyjna funkcja kontroli centrum) © Copyright by Wydawnictwo Literackie, Cracow, 2019. All rights reserved

ISBN 978-966-378-924-8

© Copyright by Andrzej Nowak, 2021
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2021

Зміст

Вступ	7
<i>Андрій Портнов. Переосмислюючи історію Центральної і Східної Європи.</i>	
Наукова есеїстика Анджея Новака.....	7
I. В очах Заходу.....	13
Як поставала “імперія зла”: історична ґенеза формули Рональда Рейґана	15
Бездіяльність та її ціна: Вашингтон перед советським викликом 1920 року.....	31
<i>Unde Malum?</i> Полеміка Едварда Геллета Карра та Річарда Пайпса про значення Російської революції	53
II. Польські проекти та досвід	79
Витоки прометейських концепцій у польській політичній думці	81
Боротьба генерала Бібікова проти “нерозсудливої польської народности”. Причинок до українізації України.....	97
Польща, Росія та Україна: стратегічний трикутник концепції Юзефа Пілсудського 1918–1920 рр.	115
III. Народження російського XX століття.....	137
Перед лицем кінця: імперська пам’ять та уява Михайла Меньшикова	139
Перша світова війна та зародження євразійства	157
Затримана імперія: реакція Москви на поразку під Варшавою 1920 року	185
Як імперії занепадають і відроджуються. Варіації на російську тему.....	213
IV. Інтелігенція та імперії.....	235
Інтелігенція в структурі імперії.	
Асиміляційна функція контреліти центру.....	237
Врятувати Росію, спасти світ. Месіанізм постсоветської інтелігенції та його історичний наратив	257
Ліберальна імперія: російські ідеї (1907, 2007)	285

Post-scriptum.....	309
“Піلسудський нічого не міг вдіяти”.	
Розмова Анджея Новака з Мареком Войнаром	311
“Ідеї Гедройця, поза сумнівом, надалі актуальні”.	
Розмова Анджея Новака з Андрієм Портновим.....	319
Примітки	325
Іменний покажчик.....	341

Вступ

Переосмислюючи історію Центральної і Східної Європи. Наукова есеїстика Анджея Новака

Уже в 1980-ті роки історіографи зауважили незворотність розпаду ідеальної єдності історичної професії, її фрагментацію на слабо пов'язані й замкнені групи, відмову від самої ідеї синтези й стрімке звуження фахової спеціалізації, втрату спільної мови, а також посилену увагу до прихованих політичних підтекстів і відносин влади.¹ До цього переліку можна додати вибірккову вразливість й запеклу боротьбу за право легітимного висловлювання.

У цьому контексті варто нагадати, що модерний консерватизм та його основні вартості (спільнота, традиція, легітимність) визначалися *супроти* ідей Просвітництва і Французької революції. Заперечення ж, як відомо, є формулою негативного ствердження, воно не самодостатнє, його зміст зумовлений змістом того, що підлягає запереченню.² Відповідно, до сучасних спроб консервативного історіописання, як і до консервативної політичної філософії, можна прикласти припущення про те, що вони є лише одним з різновидів проекту загальної емансипації та спільної цивілізації, що його висунуло Просвітництво.³ Інакше кажучи, позиція сучасного інтелектуального консерватизму, принаймні в Європі, вимушено захисна, оборонна. Які це має стилістичні чи світоглядні наслідки? Що означатиме, якщо погодитися з таким діагнозом, сама не-можливість повернення до традиційного консерватизму? Й, головне, чи вимагають такі питання обговорення? Чи потрібна сама розмова?

¹ Peter Novick, *That Noble Dream. The "Objectivity Question" and the American Historical Profession*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. P. 577–608.

² Віктор Петров, *Розвідки* / Упор. В'ячеслав Брюховецький. Київ: Темпора, 2013. Т. 2. С. 886, 917.

³ Докладний виклад цього аргументу див. у: John Gray, *Enlightenment's Wake. Politics and Culture at the Close of the Modern Age*. London — New York: Routledge, 1997.

Для творчості Анджея Новака — одного з найвідоміших, найвпливовіших і найпродуктивніших польських істориків, провідної інтелектуальної постаті сучасного польського консерватизму — розмова засадничо важлива. Із серії проведених ним розлогих діалогів (учасниками яких були, зокрема, Річард Пайпс і Лех Качинський, Анджей Валіцький і Анджей Суліма Камінський) на мене найбільше враження справила розмова з Романом Шпорлюком — справжня інтелектуальна учта й дороговказ до поглибленого розуміння польсько-української історії.⁴

Анджей Новак закінчив історичний факультет Ягеллонського університету, де був учнем Владислава Серчика — визнаного дослідника російської й української історії, автора польськомовної “Історії України”. З 1995 року Новак редагує часопис “Аркана”, у книжковій серії якого, до речі, побачила світ низка вагомих україністичних публікацій — збірка статей Романа Шпорлюка, інтелектуальна біографія В’ячеслава Липинського й фундаментальне дослідження української політичної еміграції в міжвоєнній Польщі.⁵ Анджей Новак — професор Ягеллонського університету в Кракові та Інституту історії Польської академії наук у Варшаві; міжнародно визнаний фахівець з модерної історії Росії та Польщі, виступав з лекціями в Гарварді й Кембриджі.

Варто згадати не тільки про його знання мов і класичної музики, а й багатство культурних посилань, розсипаних у текстах професора Новака: там Марсель Пруст й Оскар Вайлд перетинаються з Чеславом Мілошем і Віктором Пелевінім, а “Володар перснів” Толкіна — з фільмами братів Коенів... Ще одна яскрава риса Новакового стилю — схильність перекидати інтерпретаційні містки між хронологічно відлеглими й навіть дуже відлеглими подіями чи висловлюваннями.

Серед його книжок є ґрунтовні монографічні дослідження (зокрема, кількаразово перевидана праця про східну політику Юзефа

⁴ Andrzej Nowak, Czy Polska była Imperium? — Rozmowa z Romanem Szporlukiem, у кн.: A. Nowak, *Od Imperium do Imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*. Kraków: Arcana, 2004. S. 337–355. Див. також російський переклад: Беседа Анджея Новака с Романом Шпорлюком Была ли Польша империей?, *Ab Imperio*. 2007. № 1. С. 23–42. Пор. також рефлексії Новака з приводу імперської природи Речі Посполитої у: Andrzej Nowak, Was the Polish-Lithuanian Commonwealth an Empire?, у кн.: Andrzej Nowak, *History and Geopolitics: A Contest for Eastern Europe*. Warsaw: Institute of International Affairs, 2008. P. 37–58

⁵ Roman Szporluk, *Imperium, komunizm i narody*. Kraków: Arcana, 2003; Jan Jacek Bruski, *Petliurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie. 1919–1924*. Kraków: Arcana, 2004; Bogdan Gancarz, *My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego*. Kraków: Arcana, 2007.

Пілсудського⁶), збірки інтерв'ю з колегами,⁷ популярний огляд історії політичної філософії.⁸

А ще — і про цю працю варто говорити окремо — багатотомна синтеза польської історії. Кожен проєкт синтетичної національної історії політичний. Це стосується й історії Польщі Анджея Новака, і, наприклад, праць Михайла Грушевського, який на засіданнях Центральної Ради правив текст “Історії України-Руси”. Останнє можна б вважати (і багато хто вважав) ознакою політичної слабкості видатного історика. А можна розглядати саме як найважливіший — і найвідповідніший для Грушевського — політичний чин. 2014 року Анджей Новак видав перший том своєї праці — під вельми промовистою назвою — “Звідки наш рід”.⁹ Відтоді друком вийшли ще чотири томи. Найновіший, п'ятий том з'явився 2021 року під назвою “Імперія Речі Посполитої 1572–1632”.¹⁰

Чи можлива й чи потрібна синтеза національної історії в XXI столітті? І хто з істориків нині береться за таке завдання, що вже своїм розмахом належить століттю навіть не так XX, як XIX? Що лягло в основу цього грандіозного задуму? Як і у випадку з часописом “Аркана”, йшлося, як це сформулював сам Новак, про християнський етос, принципову віру в можливість розрізнення добра і зла та прагнення відновити поняття патріотизму.¹¹ До цього можна додати визнання засадничої важливості культурної належності (тому перший том про витоки “нашого” роду) — належності як результату не стільки свідомого вибору, скільки заданості й призначення.

Такий підхід комусь може видатися анахронічним чи навіть реакційним, щонайменше не дуже сучасним. Чи заслуговує він на увагу? Чи варті такі книжки перекладів? Суха статистика підказує, що нині значно частіше й охочіше перекладають інші книжки. І це стосується не тільки польського інтелектуального консерватизму, а й, наприклад, британського. Праці одного з найцікавіших його пред-

⁶ Andrzej Nowak, *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*. Wyd. 3-e. Kraków: Arcana, 2016.

⁷ Andrzej Nowak, *O historii i niedłaidiotów. Rozmowy i przypadki*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2019. Пор. рецензію Мацея Яновського: <https://wyborcza.pl/alehistoria/7,121681,26023734,prof-andrzej-nowak-to-jeden-z-najwybitniejszych.html>

⁸ Andrzej Nowak, *Między nieładem a niewolą. Krótka historia myśli politycznej*. Kraków: Biały Kruk, 2020.

⁹ Andrzej Nowak, *Dzieje Polski*. T. 1. Skąd nasz ród. Kraków: Biały Kruk, 2014.

¹⁰ Andrzej Nowak, *Dzieje Polski*. T. 5. Imperium Rzeczypospolitej. 1572–1632. Kraków: Biały Kruk, 2021.

¹¹ Анджей Новак, Навіщо “Аркана” // *Україна Модерна*. Ч. 2 (13). *Війна переможців і переможених*. Київ, 2008. С. 170–176.

ставників — Роджера Скрутона — взагалі не видані українською.¹² Чи відчутна ця прогалина? Чи в українському контексті на часі серйозне обговорення таких засадничих категорій консервативного мислення, як повага до Традиції, висока культура, спадщина, *належність* (до культурної спільноти) і *не-залежність* (від ідеологічної моди й зовнішнього тиску)? Це питання не таке просте, як може здатися. Це питання, що потребує контекстуалізації й готовності до спокійної розмови.

Анджей Новак — організатор міжнародних конференцій¹³ і журнальних дискусійних форумів.¹⁴ Він поєднує наукові дослідження з коментуванням актуальних подій, участю в суспільних дискусіях.

Саме Анджей Новак був науковим керівником і редактором магістерської роботи Павла Зизака про Леха Валенсу, яка в 2009 році спричинила великий політичний скандал — ішлося про тему співпраці лідера “Солідарності” і першого президента посткомуністичної Польщі зі спецслужбами Польщі комуністичної.

Саме Анджей Новак написав один з ключових дискусійних текстів про польську політику пам’яті — “Вестерплатте чи Єдвабне”, в якому протиставив історію національної гордості тодішній державній політиці, яку вважав “педагогікою сорому”.¹⁵

Саме Анджей Новак критикував Аляйду Асманн та інших західних науковців за “терапевтичну цензуру” щодо національної пам’яті східних європейців, відмінної від пам’яті німецького та інших західних суспільств.¹⁶

Саме Анджей Новак чи не першим звернув увагу на відчутні

¹² Подаю тут для прикладу лише декілька позицій: Roger Scruton, *Modern Culture*. London: Bloomsbury, 2000; його ж: *The Face of God. The Gifford Lectures 2010*. London: Bloomsbury, 2012; його ж: *Conservatism. An Introduction to the Great Tradition*. New York: St. Martin`s Press, 2018.

¹³ Наведу як приклад багатомну збірку матеріалів міжнародної конференції у Варшаві: *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzania* / Red. Andrzej Nowak. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, Instytut historii PAN, 2010.

¹⁴ Andrzej Nowak, Ankieta “Kwartalnika” — konteksty historyczne, formula i pytania // *Kwartalnik Historyczny*. R. CXXVIII. 2021. № 1. S. 5–15.

¹⁵ Andrzej Nowak, Westerplatte czy Jedwabne, *Rzeczpospolita*, 01.08.2001. Див. також відповідь Павла Махцевіча на цю публікацію: Paweł Machcewicz, I Westerplatte, i Jedwabne, *Rzeczpospolita*, 09.08.2021.

¹⁶ Andrzej Nowak, Political Correctness and Memories Constructed for “Eastern Europe”, у кн.: *Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives* / Ed. by Malgorzata Pakier and Joanna Wawrzyniak. New York — Oxford: Berghahn, 2015. Р. 38–57. Пор. важливі міркування на цю ж тему в книзі також, на жаль, дотепер не перекладеній українською: Ivan Krastev and Stephen Holmes, *The Light that Failed*. London: Allen Lane, 2019.

неоімперські конотації численних публікацій з історії імперій Олексія Міллера.¹⁷

Саме Анджей Новак ще 2009 року розкритикував виступ Путіна на урочистостях з нагоди початку Другої світової війни в Польщі за ототожнення всіх бійців Червоної армії з росіянами.¹⁸

А 2013 року Анджей Новак піддав принциповій критиці виступ польського правого журналіста Рафала Земкевича, який назвав ужите Ярославом Качинським на Майдані гасло “Слава Україні!” сприянням “відродженню галицького фашизму”.¹⁹

Згадані і не згадані тут виступи ставали предметом суперечок і звинувачень. Мабуть, кожен історик має вирішити для себе непросте питання: коли і яким чином варто брати участь в медійних дебатах? Які наслідки це матиме для сприйняття наукових текстів? Зрештою, чи відкрита політична позиція унеможливорює аналітичну довершеність й фахову достовірність?

У книжці, яку ви тримаєте в руках, немає тексту, присвяченого виключно Україні. В назві однієї зі статей фігурує Київ, але в контексті російської імперської політики його деполонізації. Однак проблематика, що її порушує автор: інтелектуальні витоки польського прометеїзму, реакція більшовиків на поразку Червоної армії у Варшавській битві, пропозиція описати історичний розвиток Східної Європи після Першої світової війни в категоріях деколонізації та історія метафори “імперія зла”, — важлива для кожного дослідника українського минулого. Також у полі уваги автора — польська й російська політична думка модерної доби, національна політика більшовиків, західна советологія, польські дискусії про політику пам’яті. Кожна з названих тем безпосередньо стосується України. А розсипані в текстах дрібнички, як-от пропозиція (тоді не реалізована) Леніна вислати “зелених чоловічків” задля вторгнення в Естонію й Латвію, вивішений 1945 року релігійним філософом Миколою Бердяєвим на його паризькому будинку червоний прапор, польський родовід Дмитра Шостаковича й Ігоря Стравінського, — не можуть не привернути увагу читача.

¹⁷ Andrzej Nowak, *Ab Imperio. Nowe spojrzenie na historię Rosji* // *Przegląd Wschodni*. 2003. T. VIII. Zesz. 3, S. 605–630. Ця стаття стала найважливішою спонукою до написання мого розгорнутого критичного огляду публікацій Міллера: Андрій Портнов, *Вісті з хорошої імперії* // *Критика*. 2007. № 9. С. 10–15.

¹⁸ Анджей Новак, *Історик на полі битви за пам’ять* // *Україна Модерна*. Ч. 4 (15). *Пам’ять як поле змагань*. Київ, 2009. С. 95–96.

¹⁹ Andrzej Nowak, *Pytanie do Rafala Ziemkiewicza*, <https://niezalezna.pl/49626-pytanie-do-rafa-la-ziemkiewicza>

Чи не наскрізною темою книжки є проблема інтелектуальної безсторонності й/або ангажованості, тема відповідальності історика та його суспільних ролей. Триматися своїх переконань, плисти проти течії здатен не кожен. В українській інтелектуальній історії декілька авторів наважилися саме так — “проти течії” — назвати свої книжки.²⁰ Думаю, ця назва пасувала б і багатьом публікаціям професора Новака. І сподіваюся, що така настанова викликатиме зацікавлення ознайомитися з написаним. А також — бажання продовжити розмову. Зокрема, розмову критичну. Тим більше, що мало не ключове питання гуманітарних наук нашого часу можна означити як потребу дискусії. Дискусії як щирої розмови не тільки внутрішньопартійної, не тільки серед однодумців. Дискусії як вияву *по-ваги*, а не *зне-ваги*. Дискусії як шляху до усвідомлення не тільки інтелектуальних можливостей, а й обмежень (насамперед, власних).

Андрій Портнов
Берлін, листопад 2021 р.

²⁰ Микола Хвильовий, *Думки проти течії. Памфлети*. Харків: Державне видавництво України, 1926; Юрій Шерех, *Думки проти течії. Публіцистика*. Париж: Україна, 1949. Ту саму метафору “проти течії” обрав для назви своїх вибраних літературознавчих праць Юрій Бойко: Jurij Bojko-Blochyn, *Gegen den Strom. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der slavischen Literaturen*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1979.

В ОЧАХ ЗАХОДУ

ЯК ПОСТАВАЛА “ІМПЕРІЯ ЗЛА”: ІСТОРИЧНА ГЕНЕЗА ФОРМУЛИ РОНАЛЬДА РЕЙГАНА

Проблема “імперії зла” в інтерпретації Рональда Рейгана, як розуміємо її майже інтуїтивно, найпростіше, стосується поєднання в одній формулі комуністичної ідеології та практики експансіоністського імперіалізму разом з їх етичним осудом. Ця проблема з’явилася в колах західної політичної думки не щойно з Рональдом Рейганом, а водночас із самою комуністичною імперією.

Політики англосаксонських держав зіткнулися з цим самим явищем — і викликом — наприкінці 1918 року, як тільки здолали свого противника в Першій світовій війні — кайзерівську Німеччину та її союзників. Советська Росія впродовж останніх восьми місяців війни (з часу Брестського миру) була фактичним союзником Німеччини — і з цієї причини сталися її перші конфлікти з державами Антанти. Однак з моменту падіння правління Вільгельма II ситуація принципово змінилася. Більшовицька Росія перейшла в наступ з подвійною метою: запалити комуністичну революцію в Європі й водночас відновити вплив московського імперського центру (тоді вже “червоного”) в його “природних” кордонах — до 1914 року.

Для державних мужів великих країн Заходу це мало породити дилему: як відповісти на цей подвійний виклик? У першому його вимірі, що загрожував охопити пожежею революції всю Європу або, принаймні, її німецький центр, виклик мав фундаментальний характер. Тут могла бути єдина відповідь: готовність до прямої відповіді на нього. Однак коли виявилось, що сили більшовицької революції недостатньо значні, щоб реалізувати цей план-максимум, який загрожував руйнуванням всієї Європи, постало інше, практичне питання: чи повинні західні держави ставитися до нової “червоної” Росії як до головного противника, а тим більше як до фундаментальної загрози? Оскільки це стосується не безпосередньо центру того, що вважалося

європейською цивілізацією, а тільки її східної периферії, де — згідно з логікою геополітичного мислення — природно домінувала російська велика держава, то, може, належало просто визнати Леніна спадкоємцем “прав” царів на цю східноєвропейську сферу впливу (якщо вона не порушує сфери впливу західних держав) — і партнером у встановленні нового порядку після Великої війни? Ця практична дилема набула форми лібералізму як основи для відповіді на виклик комунізму, відповіді в реальній зовнішній політиці держав, які, власне, посилялися на лібералізм у своїх устроях і політичних принципах.

Сполучені Штати, а точніше адміністрація президента Вудро Вільсона, продемонстрували одну з можливих відповідей. Вона базувалася на припущенні універсалізму права людей і народів на свободу — таку, яку знали самі громадяни Сполучених Штатів. Комунізм розглядався як явна загроза цим правам, а тому його домагання поширити своє панування на Європу треба було категорично відкинути. Але також слід однаково рішуче відкинути спроби “обмеженого” експорту революції — тільки на східні рубежі Європи. Вільсон у базових принципах своєї політики відкидав логіку поділу світу на сфери впливу, особливо поділу з системою, по суті ворожою основам ліберального світогляду. Ба більше, визнання принципів індивідуальної свободи в їх американській інтерпретації як постулату реалізації людської природи просто вимагало відхилення претензій на панування в самій Росії більшовицької влади, що заперечувала ці принципи.

Всесвітнім претензіям комуністичної ідеології Вільсон якомога потужніше протиставив універсалізм американського ліберального кредо. Висунута ним у роки Великої війни ідея права народів на самовизначення була конкретним вираженням цієї віри. Це була не лише суттєва підтримка проєкту побудови незалежних національних держав на руїнах імперій Центральної, Східної та Південної Європи, що розпалися внаслідок Першої світової війни. Це також, вочевидь, підривало правомірність прагнень більшовицької Росії нав’язати прийняту в ній ідеологію сусіднім країнам.

Однак універсалізм американського лібералізму мав свої виразні межі. Їх тоді, у 1918-му році, породжували як відсутність досвіду ведення глобальної політики, так і — передовсім — традиційний ізоляціонізм, який ментально сепарував американців, схованих за їхньою доктриною Монро, від решти — зіпсутого — світу. Вільсонові не вдалося це подолати. Америка 1919 року відвернулася від Європи та її проблем, символом чого стала відмова Сенату від участі Сполучених Штатів у Лізі Націй. Позиція Вашингтона щодо виклику більшовицького імперіалізму в цій ситуації мусила залишатися суто теоре-

тичною. Свідченням чого була відмова визнати советську владу аж до початку 1930-х років.

Практично відповідь на дії останньої в зовнішній сфері формулювала британська політика. І на її прикладі можна побачити передвістя пізнішого вибору, з яким зіткнеться — вже після Другої світової війни — політика Сполучених Штатів. Згадаймо: прем'єр-міністром та одночасно фактичним автором політики Лондона щодо советської Росії відразу після Першої світової війни був видатний політик ліберальної партії Девід Ллойд Джордж. Його політичну лінію в цьому питанні пробував оспорити, правда, безуспішно, член його уряду, який також представляв тоді ліберальну партію, військовий міністр Вінстон Черчилль. Ллойд Джордж у своєму послідовному прагненні до компромісу з владою Леніна продемонстрував зовсім іншу, ніж у Вільсона, можливість інтерпретації місця комуністичного феномена в перспективі ліберальної ідеології.

По-перше, комунізм був для нього “меншим злом”, ніж відновлення старого царського режиму. Останній був формою “реакції”, натомість комунізм міг би здаватися своєрідним експериментом, хоч і сповненим жорстокости та помилок, але спрямованим у ліпшому напрямку, ніж “білі” генерали, які марили поверненням царських порядків. У цій інтерпретації головною віссю напруги було зіставлення: реакція — прогрес, тож лібералізм і комунізм певною мірою наближалися один до одного, рухаючись кожен своїм шляхом у напрямі до другого полюсу. Сам Ллойд Джордж не надто часто посилався прямо на ці міркування, зважаючи на сильну консервативну опозицію щодо цього типу мислення в британському парламенті та громадській думці. Однак це висловлювали його найближчі радники — сер Моріс Генкі (секретар Кабінету Міністрів), або — у Форін Офісі (*Foreign Office*) — пізніший історик-апологет советської системи Едвард Г. Карр.

Ллойд Джордж частіше демонстрував інший аспект свого погляду на лібералізм, в якому той поставав результатом особливих історичних обставин, характерних для цивілізаційного розвитку Британських островів та їх мешканців, а також (у дещо меншій мірі) мешканців Західної Європи. Однак таку точку зору не поширював на все людство, на відміну від поглядів Вільсона. У політичній свідомості британського прем'єр-міністра був глибоко вкорінений поділ світу на майже нездоланні (чи зовсім нездоланні) цивілізаційні кола, аж ніяк не рівнозначні, але ієрархічно впорядковані — з британською версією західної цивілізації на вершині. Росіяни інакші: вони трохи варвари, як і їхні безпосередні сусіди (всі ці литовці, поляки угорці, румуни...). Якщо виникають суперечки щодо того, на яких засадах ними прави-

ти, це не справа Великобританії (чи ширше — західних великих держав) утручатися в це. Як сказав Ллойд Джордж у розмові з делегацією британських профспілок, яка допитувалася про реакцію уряду на можливий “вибір” комунізму Польщею, захопленою Червоною армією (10 серпня 1920 року) — “мені все одно..., якщо їм подобається мати там мікадо, то це їхня справа”.¹

У світогляді, демонстрованому Ллойдом Джорджем, не було місця для відчуття загрози Заходові (або принаймні Великобританії) з боку комунізму. Імунізацією від цієї загрози мали бути своєрідні історична та цивілізаційна традиції. Відмінності в цих традиціях також мали виправдовувати невтручання в те, яка форма правління пануватиме в країнах іншого культурного кола. Спроба втручання підірве лібералізм, таким чином тлумачений. Кожен (у своєму колі) обирає те, що йому підходить. Британці, наприклад, обирають свободу. Якщо росіяни обирають деспотизм — це їхня справа. Але як виміряти, чи вони насправді обирають, чи це їм нав’язують? Єдиним тестом, на який згоджувався сам Ллойд Джордж, був реальний результат громадянської війни: якщо “червоні” виграли її, то, мабуть, вони популярніші. Ми, люди Заходу, що міркуємо в інших категоріях, не повинні цього розуміти, але ми маємо це прийняти.²

Але що робити з прагненнями до зовнішньої експансії, здійсненими революцією, яка перемогла в Росії, і системою, яку вона створила? Тут відповідь Ллойда Джорджа мала прагматичний характер, спираючись на геополітику та піддаючи сумніву значення комуністичної ідеології. Передусім прем’єр-міністр Великобританії намагався відкинути саму реальність такої експансії. У січні 1920 року він запевняв польського міністра закордонних справ Станіслава Патека, що немає причин для занепокоєння: більшовики не прагнуть до ідеологічної експансії, вони лише хочуть забезпечити собі виживання. Для цього їм потрібні сировина та реконструкція економіки. У таких країнах, як Польща, вони не знайдуть її джерел: “У Польщі, Угорщині чи Німеччині недостатньо продуктів харчування чи сировини, які б приманювали вторгнення Червоної Армії. [...] Усі ці країни не могли запропонувати більшовицьким арміям нічого, крім голоду й тифу. Це

¹ Richard H. Ullman, *Anglo-Soviet Relations 1917–1921*, vol. III. *The Anglo-Soviet Accord*, Princeton 1972, p. 223.

² Див.: E. Malcolm Carroll, *Soviet Communism and Western Opinion 1919–1921*, Chapel Hill 1965, p. 90: “Ллойд Джордж вважав, що “великий економічний експеримент Леніна... вартий був спроби, і він [Ллойд Джордж. — А.Н.] не заперечував проти експерименту, поки його не пробували тут! [...] Вроджене відчуття британця полягає в тому, що іноземці, й особливо росіяни, є бісовими диваками, які займаються всілякими дивними практиками”.

урок історії, що орди варварів чинили набіги на чужі території лише задля наживи”.³

У діях советського режиму британський прем’єр-міністр убачав єдино раціональними суто економічні мотиви. І на них також хотів базувати свою стратегію адаптації з новою системою. “Мир через торгівлю!” — так звучало головне гасло цієї стратегії. Торгівля буде необхідна більшовикам, і завдяки торгівлі їхні дещо варварські звичаї поступово згладяться. Ллойд Джордж у цьому погляді повністю відкинув можливість, що більшовики провадитимуть ідеологічно вмотивовану експансію: волю до повалення конкурентної капіталістичної системи. Якби він допустив такий перебіг подій, то також повинен був би визнати необхідність власного протистояння з ними, конфронтації з залученням Великої Британії чи — ширше — Заходу. Оскільки він відкинув це, то міг дотримуватися свого бачення компромісу, миру через торгівлю — включно з торгівлею східною частиною Європи.

Проти засад політики свого керівника найвиразніше виступив Вінстон Черчилль. У більшовизмі він одразу розпізнав антагоністичну систему, експансивну ідеологію, з якою неминуча смертельна боротьба, а кожна поступка розглядається супротивником як прояв слабкості. В умовах загрози для Польщі влітку 1920 року він писав — безпомічний щодо позиції свого прем’єр-міністра — про те, як має виглядати політична реакція Заходу та Великобританії на советську експансію: “Весь мій досвід доводить перевагу наступу на цих людей. Вони стають небезпечними в момент, коли їм здається, що ви їх боїтеся. Це як поведки тигра — або, вірніше, паршивої гієни”.⁴

Черчиллю не випало розчаруватися у своїх передчуттях щодо природи советської системи та способів підходу до наслідків породженої нею загрози. Коли він сам став прем’єр-міністром, йому довелося шукати підтримки “советської гієни” проти “тигра нацизму”. Коли закінчилася Друга світова війна і советська система вступила твердо туди, куди їй не вдалося зайти за 25 років до того — в центр Європи, поневолюючи інші країни в цій частині континенту, — вже не Великобританія, а США мали у своєму розпорядженні економічний, стратегічний та ідеологічний потенціали для протидії цьому. Починалася так звана “холодна війна”.

Сьогодні з точки зору її кінця історики намагаються виділити основні способи реагування західних (американських) політиків на проблему головного противника в цій війні: советської наддержави та створеної нею системи. Реймонд Ґартгофф у своїй великій роботі,

³ Ullman, p. 25.

⁴ Martin Gilbert, *Churchill. A Life*, London 2000, p. 423.

що підсумовує “холодну війну”, виділив три типи підходу до цього питання.⁵

Перший він описав як “есенціалістський”, згідно з ним советська держава рівнозначна тоталітарній системі, що керується агресивними імпульсами своєї ідеології, орієнтованої на експансію. Це істотно відрізняється від капіталістичної системи. Згідно з цим підходом, ця різниця повинна бути розпізнана й визнана, щоб перемогти в конфронтації, якої не можна уникнути. Першим представником цієї позиції, безперечно, був Вінстон Черчилль. Теоретично її підперла концепція тоталітаризму, розроблена в перші роки після Другої світової війни Карлом Фрідріхом, Збігневом Бжезінським та Ганною Арендт.

Другий підхід, названий Гартгоффом “механістичним”, також убачав реальність загрози советського експансіонізму, але припускав, що конфронтація не є доконечною. Наголошувалося на прагматизмі поведінки советської наддержави: її можна зупинити прозорою системою покарань (“стримування”) та заохочень (“мир через торгівлю”). Співіснування з так трактованим противником було нелегким, але можливим.

Третій підхід, “інтераціоналістичний”, пояснював усі агресивні дії советської сторони виключно її контрзаходами щодо агресивних, тривожних для Москви дій західної сторони в “холодній війні”. Захід повинен прагнути зменшити напруженість, і тоді легше буде зрозуміти побоювання противника. Стале співіснування було тут єдиним розумним рішенням, і відповідальність за його недоліки лежала майже виключно на західній стороні. Імпульс такого ставлення породив — супроти домінуючої раніше “тоталітарної школи” — нову “ревізійністську школу” в соведології, яка панувала з 1960-х років. Представники підходу, описаного Гартгоффом як “есенціалістський”, відтоді постійно маргіналізувалися як виразники необ’єктивного ідеологізованого підходу — “лицарі холодної війни” (*Cold Warriors*).

В атмосфері, яка панувала в академічних і — ширше — інтелектуальних колах США, представниками третього зі згаданих тут підходів, на стику мовби практичних пропозицій, які випливають з нього та з “механістичного” підходу, що закликає до прагматичного співжиття з глобальним конкурентом, сформувалася наприкінці 1960-х і зберігала домінуюче становище впродовж наступного десятиліття політика “розрядки” (*detente*).

⁵ R. Garthoff, *The Great Transition: American-Soviet Relations and the End of the Cold War*, Washington 1994. Див. також критичну рецензію на цю книжку та наведений у ній уривок: R. Pipes, *Misinterpreting the Cold War*, “Foreign Relations”, January 1995.